

ZBIORY KARTOGRAFICZNE WOJEWÓDZKIEGO ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W SZCZECINIE

HISTORIA I POCHODZENIE ZBIORÓW

Obecny zasób kartograficzny powstał w ciągu kilkuletniej pracy gromadzenia i zabezpieczania archiwaliów rozproszonych na terenie Pomorza Zachodniego w latach 1945—1950.

Polska służba archiwalna przejmując ponemieckie zasoby archiwalne zastała zaledwie kilkadziesiąt map i planów byłego zbioru niemieckiego. Przynależność zespołową pozostałych map stwierdzono na podstawie sygnatur archiwalnych, względnie niekompletnych spisów i ewidencji. Tak jak akta, władze niemieckiego archiwum wywoziły w obawie przed bombardowaniem w r. 1943 również zbiory kartograficzne. Niestety o dalszych losach tego zbioru nie da się powiedzieć nic bliższego. Nie zachowały się również kompletne pomoce archiwalne odnośnie tych zbiorów. Brak tego uniemożliwia zupełnie określenie wielkości, oraz zawartości zbiorów, a tym samym i stwierdzenie strat wojennych. Również nic bliższego nie można powiedzieć o historii zbiorów niemieckich, ich sposobie gromadzenia i metodach opracowania. Jedyne z niektórych publikacji archiwalnych,¹ oraz opracowań z dziedziny kartograficznej wiadomo, iż zbiór ten zawierał cenne pozycje map i planów dotyczących Pomorza.

Niekompletne wiadomości o dawnym zasobie kartograficznym zebrano z dostępnych publikacji i opracowań, dotyczących w szczególności kartografii pomorskiej, o ile prace te były oparte na materiałach archiwum szczecińskiego.

Zachowało się również zaledwie kilka prowizorycznych spisów map, sporządzonych przed r. 1945. Są to: Inwentarz map leśnych (Forstkarten) z XVIII i XIX wieku, przekazanych w r. 1938 do Archiwum Szczecińskiego przez rejencję szczecińską. Jako drugi zachował się prowizoryczny spis map z XVI i XVII wieku. Zbiór ten zawierał około tysiąca map z całego świata. Jednakże spis nie wykazuje czy były to mapy rękopiśmienne czy też drukowane.

Odnosnie innych map znajdujących się w archiwum szczecińskim przed rokiem 1945 dowiadujemy się z publikacji F. Curschmanna.² W artykule swym autor wspomina o niektórych z najstarszych prac kartograficznych dotyczących Pomorza, będących w posiadaniu Archiwum Szczecińskiego. Archiwum posiadało więc mapę zasłużonego architekta szczecińskiego Davida Gilly'ego, noszącą tytuł: „*Karte des Königl. Preuss. Herzogthums Vor und Hinter-Pommern*” z r. 1789 w skali 1:175000. Mapa ta była wynikiem długoletniej pracy Gilly'ego, oparta na osobistych pomiarach, oraz uzupełnieniach znanych już z prac topograficznych Brüggemanna. Zaginęła również wydana przez Engelhardt'a, ucznia Gilly'ego, „*Karte vom Königlich-Preussischen Herzogthum Vor und Hinterpommern*” z r. 1813 w skali 1:315000. Posiadamy jedynie odbitkę wycinka tej mapy, odnoszącego się do powiatu kamińskiego.

Zaginęło również kilka map rękopiśmiennych znajdujących się w zespolach aktowych, a które znane są jedynie jako reprodukcje w opracowaniach. Zaginął więc wolumen z zespołu Książąt Wołoskich (Tit. 72 Nr 130), zawierający rękopiśmienną mapę Rugii z r. 1595, wykonaną przez Göde'go.³ W zespole rękopisów znajdowały się również rękopiśmienne materiały kartograficzne, których ilość trudno ustalić. Zachowany inwentarz tego zespołu wspomina tylko ogólnie o mapach. Zachowała się jedynie fotokopia zalewu szczecińskiego z r. 1600, wykonana przez Mateusza Nathers'a.

Zaginęło jeszcze ponad 20 map i planów znajdujących się w zespole pod dawną sygnaturą Rep 44 Abt. B. Były to mapy z początku XVIII wieku, dotyczące przeważnie starostwa drahimskiego.⁴ W tymże zespole w Dziale „A” Nr 11 znajdowała się „*Particuliere Karte von Pommern und beiden Herschaften Lauenburg und Bütow*” z r. 1690; kopia według znanej mapy Montargues'a. Tenże dział posiadał jeszcze 13 map dotyczących powiatu pyrzyckiego z lat 1551—1819. Były one własnością miasta Pyrzyce, które złożyło je w depozyt w archiwum szczecińskim. Takie są niekompletne dane o dawnym zbiorze niemieckim sprzed roku 1945, którego rejestry i kartoteka znajdują się obecnie w Archiwum Krajowym w Gryfii (Landesarchiv Greifswald) N.R.D.

Wiadomo także, że w Archiwum znajdował się zbiór kartograficzny należący do niemieckiego Towarzystwa Historycznego (Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterstumskunde), które posiadało swoją siedzibę w gmachu archiwum i tamże zdeponowało swoje zbiory. Towarzystwo to gromadziło materiały kartograficzne przede wszystkim pod kątem widzenia badań pomorzoznawczych. Ustalono,⁵ że zbiór ten wynosił około 150 pozycji. Trudno jednak stwierdzić, czy był on włączony do zasobu archiwalnego.

Na podstawie niemieckich publikacji archiwalnych stwierdzono, że istniał przed r. 1945 specjalny dział kartograficzny, dzielący się na grupy, oznaczone literami i liczbami. Skąpe i niekompletne wiadomości o niemieckiego działu kartograficznego nie pozwalają na bliższe zbadanie oraz analizę metod i form opracowywania zbiorów przez archiwistów niemieckich.

Powstały obecnie zbiór, powiększany corocznie przez dopływy map i planów częstokroć odnajdywanych w terenie i przejmowanych z urzędów, został uporządkowany w r. 1954 i zinwentaryzowany w oparciu o obowiązujące przepisy Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, z rozróżnieniem map archiwalnych i typu bibliotecznego. Obecny zbiór kartograficzny wynosi około 3000 jednostek.

Większą ilość map i planów otrzymało Wojewódzkie Archiwum i Powiatowe Archiwa w latach 1952—1955, w związku z reorganizacją państwowej służby geodezyjnej, od Miejskich i Powiatowych Rad Narodowych. Ostatnio przejęto większą ilość map leśnych dawnej rejencji kwi-dzyńskiej, oraz mały zespół planów własności ziemskiej Fundacji św. Marii w Szczecinie (Marienstift).

W skład obecnego zbioru wchodzi mapy i plany, dawna własność wspomnianego już niemieckiego Towarzystwa Historycznego w ilości 50 jednostek, oraz około 100 map niemieckiego archiwum. Resztę stanowią mapy i plany gromadzone w latach 1945/55, oraz przejmowane z różnych instytucji, jako materiały wycofane z bieżącego użytku. Powstały w ten sposób różnorodny zbiór został skompletowany i uporządkowany według grup rzeczowych. Dla map i planów typu bibliotecznego przyjęto numerację ciągłą. Wszystkie inne będące załącznikami do akt, noszą sygnaturę zespołu.

Grupa map typu bibliotecznego jest mniejsza ilościowo, lecz zawiera cenne materiały pomorzoznawcze. Są to często mapy historyczne lub też opracowania, albo odbitki map miedziorytowych z pierwszych wieków znajomości sztuki kartograficznej. Obecny zbiór jest uporządkowany i dostępny w 90%. Sporządzono inwentarz kartkowy, oraz katalog miejscowości i autorów.

Dla łatwiejszego zorientowania się w całym materiale kartograficznym, można przyjąć następujący podział rzeczowy:

1. ZBIORY ARCHIWALNE

- a) mapy i plany rękopiśmienne do XVII w.
- b) kataster szwedzki z XVII w.
- c) kataster niemiecki z XIX i XX w.
- d) plany w poszczególnych zespołach aktowych.

2. ZBIORY BIBLIOTECZNE

- a) mapy Pomorza od XVI — XX w.
- b) plany i widoki miast pomorskich.
- c) opracowania map historycznych.

CHARAKTERYSTYKA ZBIORÓW

Grupa map i planów archiwalnych jest o wiele liczniejsza od grupy bibliotecznej. Należą do niej zespoły aktowe, w których mapy lub plany stanowią załączniki, bądź to związane fizycznie z aktami, bądź też luźne, przechowywane oddzielnie. Z dotychczas zinwentaryzowanych zespołów, wśród których znajdują się najstarsze plany, wymienić trzeba: Archiwum Książąt Szczecińskich i Reichskammergericht. Zespoły te zawierają szkice lub plany rękopiśmienne, dotyczące Pomorza Zachodniego, związane z posiadłością gruntów książęcych względnie miejskich w wiekach XVI i XVII. W grupie tej wymienić trzeba jeszcze nieliczne plany miast i wsi. Zachował się jedyny plan rękopiśmienny wsi Kierzkowo pow. Lębork z r. 1628, wykonany przez Waldemara Schildknechta. Uwidacznia on zabudowę wsi, drogi, wygony, itp.

Z innych zespołów, w których znajdowało się sporo planów rękopiśmiennych, wymienić należy „*Stettiner Kriegsarchiv*” i „*Domänenarchiv — Abt. Bausachen*”. Niestety zespoły te zachowały się tylko w fragmentach, zawierających zaledwie kilka planów technicznych odnoszących się do odbudowy kościołów i znaczniejszych obiektów zabytkowych. Posiadamy 2 fotokopie planów zamku w Jasienicy z r. 1774, wykonanych przez znanego budowniczego w Szczecinie, Davida Gilly'ego. Zespół „*Stettiner Kriegsarchiv*” zawierał przede wszystkim plany pomiarów gruntowych tzw. Hufenmatrikel,⁶ o których mowa jest poniżej. Abteilung Bausachen zawierał, bardzo cenne dla dzisiejszej odbudowy zabytków, plany gmachów państwowych i użyteczności publicznej, kościołów, klasztorów, zamków, młynów z XVIII wieku, odnośnie ich odbudowy lub rekonstrukcji po pożarach. Trudno ustalić jaki procent tej dokumentacji zachował się obecnie.

Drugim cennym zbiorem są plany pomiarowe wsi i miast pomorskich, tzw. szwedzkiego katastru z XVII wieku, sporządzone przez wojska szwedzkie dla Pomorza Zaodrzańskiego. Prace pomiarowe oraz wykonanie tych planów trwało w latach 1692—1698. Plany te zwano Hufenmatrikel i załączano je do ksiąg pomiarowych. Zachowała się zaledwie jedna księga pomiarowa z r. 1709 „*Catastrum oder Huefen Matricul der königl. Schwedischen Hertzogthumb Vor-Pommern und Für-*

sten-Thumbs Rügen."⁷ Z całego zbioru map szwedzkich W.A.P. posiada zaledwie 45 fotokopii⁸ planów niektórych miejscowości lewobrzeżnej Odry: Trzebież, Jasienica, Nowe Warpno, Drogoradz, Wolin, oraz Pomorzanie — niegdyś wsi pod Szczecinem i mapkę wyspy Chrząszczewskiej z r. 1692, wykonanej przez Piotra Wisinga. Inne plany dotyczą miejscowości należących obecnie do N.R.D.

Szwedzi wykonali plany wraz z pomiarami i klasyfikacją gruntów w celach podatkowych, w skali 1:833,33. Według F. Curschmanna⁹ zaledwie część tych planów znajdowała się w r. 1935 w Archiwum Szczecińskim. Sporą zaś ilość posiada szwedzkie archiwum państwowe w Sztokholmie. Natomiast około 150 map przejął w r. 1934 Uniwersytet w Gryfii — N.R.D. dla celów naukowych.

Wśród nowszych planów katastralnych należy wymienić zespół planów gruntowych niektórych powiatów województwa szczecińskiego i koszalińskiego, pochodzących z początku XVIII wieku. Szczególnie plany powiatów: bytowskiego, lęborskiego, miastecckiego i człuchowskiego, mogą dostarczyć interesujących materiałów do badań nad nazewnictwem polskim tych ziem. Także plany okolic Szczecina i Nadodrza z lat 1755—1935 przedstawiają — niewielki co prawda — materiał do badań nad rozwojem ekonomicznym okolic i przedmieść, a mianowicie: granice własności gruntów miejskich, królewskich i kościelnych, łąki miejskie i klasztorne, młyny, kuźnie itp.

Również niewielką ilość planów technicznych z XVII wieku oraz map dotyczących posiadłości ziemskich zwłaszcza kościelnych, zawiera zespół Konsystorza Szczecińskiego. Wszystkie plany są wykonane ręcznie i stanowią załączniki do akt dotyczących sporów granicznych i regulacji spraw własnościowych odnośnie gruntów kościelnych i miejskich. Nierzadko też spotkać można plany techniczne budownictwa sakralnego, domów parafialnych i szkół.

Ciekawy materiał kartograficzny zawiera zespół aktowy Fundacji św. Marii (Marienstift) w Szczecinie. Są to plany własności ziemskich z XVII i XVIII wieku, należących do Fundacji, wzgl. będących w dzierżawie. Na planach tych znaleźć można informacje o granicach wsi, rodzaju pól i lasów.

Dalszą niewielką ilość planów zawiera grupa akt „*Rentämter*”. Plany te pochodzą z XVII i XVIII wieku i dotyczą różnego typu wsi pomorskich. Zespół „*Wasserbaudirektion Stettin*” zawiera dużą ilość planów technicznych, dotyczących melioracji łąk nadodrzańskich, oraz regulacji samej Odry na odcinku Szczecin — Frankfurt. Mapy i plany techniczne, stanowiące załączniki do akt w sprawie wykupu łąk lub gruntów przyległych do Odry, mogą być cennym materiałem kartograficznym dla bieżących potrzeb gospodarczych tego regionu. W związku z regulacją

Odry i jej dopływów, oraz pogłębianiem koryta, znaleźć można także stanowiska znalezisk archeologicznych.

Niewielka ilość map i planów znajduje się w dużym zespole Nadprezydenta Rejencji Szczecińskiej, a to w dziale III-cim „Landeskulturamt”, który zawiera około 400 planów sytuacyjnych wsi, dotyczących osadnictwa rolnego, parcelacji i tworzenia tzw. majątków leśnych na Pomorzu. Wszystkie te materiały pochodzą z okresu 1920—1939. Poza tym zespół Nadprezydenta zawiera niewiele map z przeprowadzonych pomiarów kraju (Preussische Landesaufnahme) w latach 1820, oraz map meteorologicznych.

Największy zespół „Rejencja Szczecińska” zawiera także pewną ilość planów, dotychczas jednak jeszcze nie zinwentaryzowanych, dlatego trudno obecnie ustalić dokładnie ich ilość, oraz bliżej je scharakteryzować. W każdym razie tylko niektóre działy tego olbrzymiego zespołu zawierają materiały kartograficzne i to: Dział Leśny, Szkolnictwa, Budownictwa, Drogowy. Spotykamy w nich zarówno plany katastralne gruntów, jak i plany architektoniczne poszczególnych budowli komunalnych, zabytków (niektóre części Zamku Książęcego w Szczecinie), oraz większych zakładów przemysłowych. Wszystkie one pochodzą z połowy XIX wieku i sięgają aż po wiek XX. Najnowszą dokumentację techniczną zawiera zespół Magistratu m. Szczecina — Wydział Budownictwa, w ilości ponad 1000 jednostek. Są to plany związane z budownictwem mieszkaniowym, oraz niektórych urzędów socjalnych, kulturalnych i przemysłowych.

ZBIORY BIBLIOTECZNE

Do działu tego wchodzi najstarsze wydania map historycznych i opracowania Pomorza Zachodniego, a także atlasy. Z uwagi iż zgromadzono tutaj bardzo różnorodny materiał o różnej wartości historycznej, należałoby niektóre z nich omówić oddzielnie, według przyjętego uprzednio podziału na grupy rzeczowe.

Najciekawsza i najcenniejsza jest grupa map pomorskich od XVI do XVIII wieku. Za jedną z najstarszych map uważa się pochodzącą z roku 1541 w opracowaniu Sebastiana Münstera — „Beschreibung des Landts Pommern sampt allen Herzogthumben Graffschaften und furnemen Stetten darin gelegen”. Wojewódzkie Archiwum posiada tylko odbitkę tej mapy, pochodzącą ze starodruku, przypuszczalnie XVII-wiecznego. Na jej odwrocie znajdują się fragmenty z historii Pomorza i Prus. Na 3-ciej stronie tego egzemplarza znajduje się także mapka Zatoki Gdańskiej i Zalewu Wiślanego Aeneasa Sylviusa.¹⁰ Tą ciekawą mapkę

omówił ostatnio W. Kowaleńko,¹¹ korzystając również z odbitki ze starodruku. Posiadany przez W.A.P. egzemplarz mapy różni się nieco od reprodukcji W. Kowalenki pod względem pisowni w tytule,¹² oraz większą ilością nazw. Przypuszczać więc można by, iż jest to późniejsze wydanie mapy Münstera z uzupełnieniami.

Mapka Caspara Henneberga nosząca co prawda tytuł „*Grosse Landtafel von Preussen*” z r. 1576, obejmuje dzisiejsze Pomorze Wschodnie. Mapa ta, której egzemplarze są raczej rzadkością, została wydana kilkakrotnie. Archiwum posiada jej drugie wydanie z r. 1629, w oryginalnej wielkości 93 × 105 cm, w skali 1:400.000. Mapa ta odtwarza nam ukształtowanie ówczesnego Pomorza. Uwzględnia rzeźbę terenu, linię wybrzeża, oraz zalesienie z szczegółowym podziałem na lasy iglaste i liściaste, a nawet podaje jaka żyje w nich zwierzyna. Także bogata jest sieć rzek i jezior, oraz mokradeł. Szczegółowo zaznaczone są dwory, klasztory, zamki i kuźnie.

Do tego samego rodzaju należy mapa Pomorza Zachodniego niezidentyfikowanego autora pt. „*Pomeraniae Wandalicae Regionis Typ*”. Mapa ta jest wycięta z jakiegoś starodruku. Technika jej wykonania, oraz konfiguracja wybrzeża, pozwalają umieścić jej wydanie pod koniec wieku XVI.

Z późniejszych map pomorskich, dobrze znana z licznych opracowań i publikacji¹³ „*Nova illustrissimi principatus Pomeraniae descriptio...*” Einharda Lubinusa z r. 1618. Ostatnie opracowanie polskie K. Chojnackiej bardzo szczegółowo omawia jej wartość naukową i historyczną. Natomiast praca Kurta Lipsa poza znanymi materiałami dotyczącymi autora i powstania mapy, wnosi ciekawe uwagi odnośnie sposobu i techniki jej wykonania, oraz dokładności danych topograficznych z mierniczego punktu widzenia. Autor mianowicie bardzo szczegółowo omawia technikę Lubinusa i wynika stąd niedokładności w sytuowaniu miejscowości: „*Der wahre Maßstab der Karte berechnet sich daraus in der Westostrichtung mit rund 1:210.000 und in der Südoststrichtung mit rd. 1:190.000 gegenüber dem von Lubin gewolten Maßstab 1:240.000*”.¹⁴ Polemizując następnie na ten temat z Haasem i Meyerem, Lips udowadnia na podstawie obliczeń, iż twierdzenie ich, jakoby mapa Lubinusa była sporządzona w skali 1:240.000, nie polega na prawdzie.

Wydana w r. 1654 przez geografa francuskiego Sansona d'Abbeuille „*Hertzogthumb Pommern divisé en ses principes parties qui sont les: Principauté de Rugue, Duché de Stettin, Poméranie, Casubie et Wandalie, Comté de Gutzkow, Baronie ou Segnories de Wolgast, Barth, Louvenbourg et Butow*”, uwzględnia przede wszystkim podział Pomorza.

Nadzwyczaj szczegółowo przedstawiona jest sieć rzek i jezior, także oznaczone jest zalesienie kraju. Brak natomiast zupełnie sieci dróg.

Mapa Baptisty Homannusa z r. 1701 pt. „*Regnum Borussiae...*” obejmuje dzisiejsze województwo olsztyńskie i gdańskie. Bogata rzeźba terenu, oraz uwzględnienie na niej głównych traktów, sieci rzek i jezior, dają nam obraz Pomorza Wschodniego w początku XVIII wieku. W r. 1759 August Vind wydał mapę Pomorza zatytułowaną: „*Tabula generalis totius Pomeraniae tam Sueciae quam Brandenburgicae ad priorem Ducatus Bardensis et Comitatus Gutzkoviensis nec non adjacente Insula Rugia*”. Mapa uwzględnia zalesienie terenu, obejmując także część Pomorza Gdańskiego i Wielkopolski. Na mapie uwzględniono siatkę geograficzną, oraz skalę.

Sporządzona na podstawie opisu i danych Brüggemanna¹⁵ i Gadebuscha¹⁶ „*Charte von dem Hertzogthum Pommern, sowohl Schwedisch als Preussische Theil*” z roku 1792, należy do nielicznych egzemplarzy. Na mapie uwzględniono podział polityczny Pomorza i administracyjny według powiatów, z oznaczeniem sieci dróg i rzek. U dołu mapy znajduje się tabela z danymi o ilości mieszkańców miast, zabudowań krytych słomą lub dachówką, oraz kościołów. Na mapie wykazane są leśniczówki, młyny wodne i wiatraki.

Z późniejszych map pomorskich wymienić należy jeszcze 3 fotokopie fragmentów zaginionych map a to: Dawida Gilly’ego z r. 1780 dotyczącą powiatu kamińskiego, oraz dwie inne reprodukcje fragmentów map Pomorza, ręcznie wykonane przez nieznaną autorów, dotyczące także powiatu kamińskiego. Jedna pochodzi z roku około 1800, druga z końca XVIII wieku.

Ostatnią mapą dotyczącą Pomorza i Brandenburgii jest F. de Wit’a „*Marchionatus Brandenburgensis et Ducatus Pomeraniae*”, wykonana przypuszczalnie w początku XIX wieku.

PLANY I WIDOKI MIAST POMORSKICH

Grupa planów i widoków dotycząca dziejów rozwoju przestrzennego i urbanistycznego miast pomorskich jest nieliczna i bardzo różnorodna. Składają się na nią głównie reprodukcje miedziorytów z XVI do XVIII wieku.

Najwięcej planów dotyczy Szczecina, Kołobrzegu i Kamienia. Materiały do badań nad rozwojem przestrzennym Szczecina zawierają między innymi kilka ciekawych pozycji z których wymienić należy: widok Szczecina z r. 1575 wg. Brauna i Hogenberga, Cothe’go z r. 1625 oraz litografia A. Hochstetten’a, przedstawiająca Szczecin z roku 1650. Z planów ciekawszy jest „*Plan de la ville de Stettin*” z r. 1700 i 1721, oraz

dwa inne z lat 1816 i 1842. Oprócz tego fotokopia planu rozwoju przestrzennego Szczecina począwszy od grodu Weletów aż po rok 1861.

Bardzo bogate zbiory planów Szczecina¹⁷ posiadała niemiecka biblioteka miejska, lecz w czasie ostatniej wojny zbiór ten uległ zniszczeniu.

Z planów innych miast ciekawszy jest zbiór dotyczący historii oblężeń Kołobrzegu z lat 1760 i 1807, oraz 14 fotokopii widoków i planów Kamienia z XVII—XIX wieku i 15 fotokopii planów miasta Wolina z lat 1659—1807. Oryginalne plany były własnością archiwów miejskich, które uległy zniszczeniu w czasie działań wojennych. Z innych miast zachowały się oryginalne plany Białogardu z r. 1765 oraz Człuchowa z r. 1793. Ten ostatni zawiera wyszczególnienie właścicieli domów.

Poza tym jest jeszcze 6 odbitek planów pomiarowych wsi powiatu kamieńskiego, będących wycinkami większych map polowych z początku XIX wieku. Plany dotyczą wsi: Koniewo z r. 1740, Parłowo z r. 1807/21, wykonany przez Kempena i Woldike'a Gostyniec z r. 1810/29, Stawno z r. 1819 w wykonaniu Muscata i Krausego, Radawka z r. 1818, oraz Jarszewo z r. 1824/30 w wykonaniu Strecker'a i Steffen'a.

OPRACOWANIA MAP HISTORYCZNYCH

Mapy tej grupy dotyczą już raczej konkretnych zagadnień historycznych Pomorza, względnie jego części. Są to mapy tematyczne. Emil Gohrband opracował w związku ze swymi publikacjami 5 następujących map:

1. *Ostpommern. Das Bauernlegen vom XVI Jahrhundert bis zur Aufhebung der Erbuntertänigkeit. Skala 1:200.000.*
2. *Mapa kolonizacji miejskiej od XIII—XV wieku.*
3. *Mapa kolonizacji kościelnej od XII—XIV wieku.*
4. *Pommern bei Aufhebung der Erbuntertänigkeit 1808 — w formie atlasu zawierającego 13 map.*
5. *Das Fürstentum Kammin im Mittelalter, im Jahre 1628, im Anfang des XIX Jahrhunderts.*

Mapy wymienione w punkcie 2, 3 i 4 Archiwum posiada w rękopisie, pozostałe były opublikowane w czasopiśmie „Baltische Studien”.¹⁸ Do spraw własności na Pomorzu odnosi się mapka w opracowaniu Frölicha: „Karte des Grundbesitzes nach Reimann's-Karte von 1829”, w skali 1:200.000.

Ostatnią, najnowszą pozycją z opracowań historycznych jest F. Curschmanna i E. Rubowa „Atlas historyczny Pomorza” (*Historischer Atlas der Provinz Pommern*). Składa się on z 2 części:

1. Mapa powiatów z roku 1817/18 (*Pommersche Kreiskarte*) wyd. Szczecin 1935.

2. Mapa stosunków własnościowych w r. 1780 (*Besitzstandskarte*)
wyd. Szczecin 1939.

Atlas ten jest raczej mało znany z uwagi na nieliczny nakład (500 szt.), spowodowany brakiem subsydium¹⁹ na wydawnictwo. Atlas ten pomyślany był przede wszystkim jako wydawnictwo regionalne Komisji do Badań Historii Pomorza w Szczecinie. Do tychże map wydano jako załącznik „*Objaśnienia*” (*Erläuterungen*), podające wykorzystane publikacje, źródła archiwalne i kartograficzne.

Mapa powiatów z r. 1817/18 przedstawia podział administracyjny Pomorza z uwzględnieniem granic poszczególnych powiatów, miast i gmin. Uwzględnia ona dokładniej, wszystkie zmiany wcześniejszego wydania map podziału Pomorza, wydanych przez Gilly'ego w r. 1789 oraz Engelhardt'a w r. 1811. Jeśli chodzi o dane ekonomiczne, mapa zawiera najważniejsze drogi pocztowe, zaś zalesienie można wydedukować na podstawie licznych leśnictw. Także podana jest aktualna w tym czasie sieć dróg wodnych, oraz jezior.

Mapa stosunków własnościowych w r. 1780 jest opracowana głównie na podstawie publikacji topograficznych Brüggemann'a, oraz materiałach statystyczno-geograficznych Berghaus'a,²⁰ Gadebusch'a i licznych monografiach. Z istniejących już materiałów kartograficznych posługiwał się Curschmann zbiorem szwedzkiego katastru z XVII wieku. Z materiałów archiwalnych wykorzystał autor matrykuły rycerstwa pomorskiego²¹ z r. 1779. Głównym celem tej mapy jest wykazanie podziału Pomorza według własności: dominialnej, rycerskiej, gminnej, miejskiej, kościelnej i fundacji. Wykazane na mapie miejscowości są podane według najnowszego spisu urzędowego (*Gemeindelexicon*) z r. 1932 i porównane ze spisem miejscowości z początku XIX wieku.

Atlas Curschmanna jest najnowszym opracowaniem kartograficznym z dziejów administracji i własności ziemskiej na Pomorzu Zachodnim, a zarazem stanowi część zapoczątkowanej pracy historyczno-geograficznej odnośnie przemian gospodarczych i ustrojowych Pomorza na przestrzeni wieków.²²

Odnośnie osiągnięć i całokształtu prac nad atlasem historycznym wskażę na pracę K. Górskiej pt. „*Osiągnięcia metodyczne Historycznego Atlasu Pomorza*”, w której również podana jest bibliografia przedmiotu.

UWAGI KOŃCOWE

Przystępując do oceny całego zbioru kartograficznego pod względem jego wartości historycznej, oraz możliwości korzystania z niego dla

celów badawczych stwierdzić trzeba, że przeważają w nim materiały pomorzoznawcze. Nagromadzenie materiałów tych tłumaczyć należy również tym, że już archiwiści i historycy niemieccy pod tym wyłącznie kątem widzenia gromadzili materiały kartograficzne swojego regionu. Następnie, zasoby kartograficzne Archiwum Szczecińskiego były wykorzystywane do r. 1945 przez Zakład Geograficzny w Gryfii, oraz Komisję Historyczną w Szczecinie, zajmującymi się zagadnieniami historyczno-geograficznymi Pomorza.

Niestety stwierdzić trzeba, że Archiwum posiadało bardzo bogaty zbiór odnośnie Pomorza, wraz z niezbędnymi rejestrami tychże zasobów, które w czasie działań wojennych zostały ewakuowane ze Szczecina i obecnie znajdują się w Archiwum Krajowym w Gryfii (N.R.D.)²³ Wśród wymienionych materiałów liczna i bogata była grupa planów miejskich, tak bardzo potrzebnych dzisiaj architektom i urbanistom przy rekonstrukcji zabytków.

Jednakże zachowana obecnie niewielka ilość kartografików pomorskich może chociaż w części służyć jako źródło do badań nad historią i geografią Pomorza Zachodniego, oraz w niewielkim zakresie nad rozwojem gospodarczym i przestrzennym niektórych miast.

Pobieżny przegląd i charakterystyka zasobu kartograficznego absolutnie nie pozwalają na bliższą ocenę wartości materiałów jako źródeł. Zasadniczym celem niniejszego artykułu jest podanie jak najogólniejszych informacji o zasobie kartograficznym, oraz możliwościach jego wykorzystania dla celów badawczych.

PRZYPISY

- ¹ RANDT E. *Hundert Jahre Archivpflege in Pommern im Überblick*. Archivsonderheft Monatsblätter 1938 r.
- ² „*Von alten pommerschen Landkarten*” — Nachr. aus dem II Korps. Berlin, September 1940, str. 107.
- ³ *Baltische Studien* 1934 — Anhang.
- ⁴ Mapy te wymienia H. LÜPKE w art. „*Das Land Tempelburg*” — *Baltische Studien* 25/1933.
- ⁵ Wiadomości o tym czerpiemy z zachowanej *Księgi Inwentarzowej Biblioteki Gesellschaft'u* — Rękop. 40-V-242a, bez daty.
- ⁶ *Landhufe = 30 mórg*. Hufenmatrikel zawierają pomiary gruntowe.
- ⁷ W.A.P. Szczecin, „*Schwedische Regierung zu Stralsund*”.
- ⁸ CURSCHMANN F. w swej pracy „*Erläuterungen zum Histor. Atlas*” podaje, że Archiwum Szczecińskie przejęło ze Strzałowa (Stralsund) tuż przed wojną 900 map szwedzkich.

- ⁹ „Die schwedischen Matrikelkarten von Vorpommern und ihre wissenschaftliche Auswertung” — *Imago Mundi* 1935. Prace nad Katastrem Szwedzkim są nadal kontynuowane przez geografów niemieckich i zespół Katedry Uniwersytetu w Gryfii (NRD). Jako dzieło pośmiertne została wydana praca Curschmanna: Matrikelkarten von Vorpommern 1692—1698 I Teil, Rostock 1948. Pracę tą recenzował prof. G. Labuda w „Studiach i Materiałach do dziejów Wielkop. i Pomorza t. II, Poznań 1956. Na temat szwedzkich map ukazały się prace w wydawnictwie Wissenschaftliche Zeitschr. der E. M. Arndt Universität Greifswald Jahrgang 1954/1955 Nr 6/7.
- ¹⁰ Mapę tą zidentyfikowano na podstawie reprodukcji uwidocznionej na karcie tytułowej „Caspar's Henneberger Grosse Landtafel von Preussen”, Königsberg/Pr. 1863.
- ¹¹ „Bałtyk i Pomorze w historii kartografii (VII—XVI w.)”, Przegląd Zachodni Nr 7/8, 1954.
- ¹² Egzemplarz W.A.P. nosi zmianę: „Graffenschaften” i dalej: „Das Pomerisch Meer”, u Kowalenki zaś: „Graueschafften” i „Das Pomerisch More”. Zachodziłoby więc pytanie, które wydanie jest wcześniejsze, wzgl. czy mamy tylko do czynienia ze zwykłą zmianą pisowni.
- ¹³ HAAS A., *Die grosse lubinsche Karte v. Pommern*, Stettin 1926.
DROLSHAGEN, *Neuvorpommern u. Rügen in Rahmen der älteren Kartographie u. Landesaufnahme*. Pom. Jahrb. 10/1939.
BOLLNOW H., *Die pom. Herzoge und die heimliche Geschichtsschreibung*. Balt. Studien 1937.
METZNER J. E., *Die älteste Karte v. Pommern*, 6 Jahresbericht der Geogr. Gesellschaft zu Greifswald 1898.
MEYER K. F., *Die lubinsche Karte*. Jahresber. des Ver. für Erdkunde in Stettin 1883—1885.
LIPS K., *Die lubinschen Karten v. Rügen und Pommern 1608 bis 1619*. — Sonderdruck, Mittlg. des Reichsamts f. Landesaufn. Berlin 1938 Nr 2.
CHOJNACKA K., *Z kartografii pomorskiej XVII w.*, Przegl. Zach. Poznań, 1951 Nr 1/2.
- ¹⁴ op. cit. str. 97.
- ¹⁵ „Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preuss. Herzogthums Vor- und Hinterpommern”, Stettin 1779—1806.
- ¹⁶ „Schwedischpommersche Staatskunde”, Greifswald 1788.
- ¹⁷ Obszerne prace na temat rozwoju przestrzennego Szczecina wraz z reprodukcją planów ogłosili:
FREDRICH CARL, *Die Baugeschichte Stettins unter König Friedrich Willh. I*, Balt. Studien 1929/XXXI; *Die beiden ältesten Karten der Umgebung Stettins*, Balt. Studien 1927/XXIX.
KROCHER H., *Stettin. Ein Beitrag zur modernen Stadtgeographie*. Balt. Studien 1914/XVIII.
- ¹⁸ GOHRBAND E., *Das Fürstentum Kammin. Eine historisch-geographische Untersuchung*. Balt. Studien 1929/XXXI; *Das Bauernlegen bis zur Aufhebung der Erbuntertänigkeit und die Kolonisation des 16. Jahrhunderts in Ostpommern*. Balt. Studien 1936/XXXVIII.
- ¹⁹ W.A.P. Szczecin „Staatsarchiv Stettin” Nr II-H-1 spez. Nr 6: W korespondencji Curschmanna z Towarzystwem Historycznym znajdujemy wzmianki o subskrypcji na wydanie 500 szt. Atlasów, oraz trudnościach wydawniczych.

- ²⁰ „*Landbuch des Herzogthums Pommern und des Fürstentums Rügen*, 1865—1874.
- ²¹ W.A.P. Szczecin: *Schwedische Regierung zu Stralsund* Nr 2187 vol. 1, 2.
- ²² W wymienionej już korespondencji Curschmanna z Towarz. Historycznym czytamy w liście z dnia 11. VI. 35 o jego zamierzonym wydaniu dalszych części Atlasu Historycznego.
- ²³ Wiadomość o tym czerpiemy z wydawnictwa „*Wissenschaftl. Zeitschr. der E. M. Arndt Universität Greifswald*, Jhrg. 1954/1955 str. 653.